

BHAGAVADGĪTĀ. CHAPTERS 14–15 /
TRANSLATION FROM THE SANSKRIT, INTRODUCTORY ARTICLE
AND COMMENTARIES BY D. BURBA

D. Burba

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine
4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine
boorba@gmail.com

This publication presents the Ukrainian translation of the fourteenth and fifteenth chapters of *Bhagavadgita*, composed perhaps in the 1st or 2nd century CE that is the most famous Hindu Scripture.

The fourteenth chapter is entitled *The Yoga of the Division of the three gunas*. The term *guna* is applied to the three modes of material nature, through which its manifestation and functioning takes place. These three gunas are called: *sattva* (goodness, purity), *rajas* (passion, activity), and *tamas* (darkness, inertia). Particular attention to the concept of gunas is paid by Samkhya philosophy. As for the *Bhagavadgita*, its fourteenth chapter describes the influence of the three gunas on a person's psyche and behavior, as well as on the character of his posthumous life.

The title of the fifteenth chapter is *The Yoga of the Supreme Purusha*. The word *purusha* in common sense means man but when it comes to "inner man" then *purusha* is a spiritual entity or soul which is also called Atman. However, there is also the "Supreme Purusha, called the Supreme Atman". He is eternal Lord Krishna. A person who knows this is knower of all and he worships Krishna with all his being.

The chapter begins with the allegory of the world tree. It is said that a yogi who has transcended the world cuts off this firm and deep-rooted tree with a strong sword of non-attachment.

The concepts and realities considered in these chapters are explained by the translator in notes, with quotations from the *Mahabharata*, as well as by citing the *Vedanta Sutras*, *Yoga Sutras*, *Laws of Manu*, *Samkhya Karika*, *Upanishads*, *Puranas* and other classical texts of Hinduism.

Keywords: *Bhagavadgita*, Hinduism, India, *Mahabharata*, meditation, religion, Sanskrit, translation, yoga

БГАВАДГІТА. ГЛАВИ 14–15 /
ПЕРЕКЛАД ІЗ САНСКРИТУ, ВСТУПНА СТАТТЯ ТА КОМЕНТАРІ Д. В. БУРБИ

Продовжуємо публікацію перекладу найвідомішої священної книги індуїстів – "Бгавадгіти". Цей номер журналу містить глави 14–15, які перекладалися із санскритського тексту критичного видання шостої книги "Магабгарати"¹ [The Mahabharata... 1947]. (Глави 1–13 див. у попередніх номерах журналу). Інші фрагменти "Магабгарати", процитовані в примітках, перекладалися з відкоректованого санскритського тексту, який теж базується на цьому виданні². Санскритська термінологія передана згідно з рекомендаціями, викладеними в статті "Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові" [Бурба 2018].

Чотирнадцята глава цілком написана віршовим розміром *шлока* (śloka, два рядки по шістнадцять складів, розділені цезурою навпіл), а в п'ятнадцятій вірші 2–5 і 15 складені розміром *триштубг* (triṣṭubh, чотири рядки з одинадцяти складів; утім, у першому рядку вірша 15.3 на один склад більше).

Глава 14 присвячена трьом *гунам* (guṇa "якість"; "нитка"): *самтві*, *раджасу* й *тамасу*. Найбільше уваги цим поняттям давньоіндійської філософії приділяє система

© 2020 D. Burba; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

санкх'я. У такому засадничому трактаті цієї школи індійської думки, як “Санкх'я-каріка” (13), зокрема, сказано: “Вважається, що саттва легка й просвітлює, раджас – рухливий і спонукає, тамас – важкий і огортає”. З одного боку, гуни є надважливими чинниками світовияву, за участі яких формуються психічні (“тонкоматеріальні”) й фізичні елементи Всесвіту (див. примітку до вірша 7.4). Проте чотирнадцята глава “Бхагавадгіти” присвячена іншій іпостасі гун – їхньому впливові на психіку, характер і поведінку людини. Апелюючи до такого значення слова *гуна*, як “нитка”, індійські ілюстратори нерідко малюють гуни у вигляді ниток, за які мая (світова ілюзія) смикає людей, мов маріонеток у ляльковому театрі.

Однак починається чотирнадцята глава чотирма віршами, що не мають прямого стосунку до зазначеної теми. Перший вірш налаштовує читача на серйозний лад – адже буде йтися про “найкраще зі знань”, осягнувши яке, усі мудреці досягли “вищої досконалості”. У віршах 3–4 викладається характерне для санкх'ї дуалістичне вчення про походження істот від Бога як батька і матерії як матері. Роль Бога Кришна очікувано відводить собі, а от для позначення матерії замість типових термінів *pradhāna* чи *prakṛti* використане слово *brahman* (яке зазвичай має інше значення).

П'ятий вірш нарешті перелічує три гуни й зазначає, що вони ставлять втілену істоту в умови певних обмежень. Далі, по тринадцятий вірш включно, перелічуються характерні особливості виявів кожної з гун у житті людини. Підсумком людського життя є смерть, тому у вірші 18 зазначається, що характер посмертного існування душі теж залежить від гуни, у якій перебуває людина: “Хто перебуває в саттві, ті йдуть угору, раджасові люди залишаються посередині, а тамасові йдуть униз”. Але хоча рай (до якого потрапляють ті, хто “йде угору”) відносно кращий за пекло чи нижчі форми життя, однак він теж належить до сфери сансари. Натомість людина, яка піднялася над гунами, вивільнившись із пут народження, смерті, старості й страждань, здобуває безсмертя. У вірші 21 Арджуна запитує про ознаки такої людини, і вірші 21–25 містять відповідь на це запитання. Проте прихильникам культу Кришни цього видалося замало, тому останні два вірші чотирнадцятої глави додають, що “гідним буття Брагмана” стає той, хто поклоняється Кришні неухильною бгакті-йоогою, бо Кришна є основою “безсмертного й невичерпного Брагмана, непорушної дгарми й абсолютного щастя”.

П'ятнадцята глава починається з опису “світового дерева” – алегорії, відомої також з упанішад. Подолання світу адептом йоги описане як “зрубування” цього дерева. У четвертому вірші стверджується, що потім переможець “ввіряється Передвічному Пуруші” і більше вже не повертається у світ сансари.

Слово *пуруша* (*puṣa*) у побутовому сенсі означає “людина”. Однак вірш 16 стверджує, що “є двоє пуруш: тлінний і невмирущий”. Коли йдеться про “внутрішню людину”, тоді пуруша – це духовна сутність, душа, яку ще називають Атманом. Але наступний вірш пояснює, що є ще й “Найвищий Пуруша, названий Вищим Атманом” – це “вічний Господь”, тобто сам Кришна. Людина, яка знає це, досягла повноти знання і від усього серця поклоняється Кришні.

Вірші 6–11 описують конструкцію психічного апарату людини: у матеріальному світі душа оточена шістьма органами сприйняття (включно з розумом), за допомогою яких вона комунікує із зовнішнім світом. Ці органи супроводжують душу й після смерті. Оскільки таке твердження неминуче має викликати заперечення матеріалістів – мовляв, ніхто душу не бачив, – “Бхагавадгіта” одразу переходить у наступ: не бачать душу дурні, які не попрацювали над собою, а цілеспрямовані йоги, які “мають око знань”, бачать.

У віршах 12–15 стверджується, що Кришна є джерелом саява сонця, місяця і вогню, гарантом родючості землі, процесу травлення та інтелектуальної діяльності. Він створив веданту й знає Веди, метою вивчення яких є пізнання Кришни.

Останній вірш п'ятнадцятої глави справляє враження кінцівки трактату, оскільки Кришна на завершення каже: “Мною сповіщене це найтаємніше вчення”. Можливо, колись тут справді був кінець “Бгагавадгіти”, але у своїй теперішній рецензії вона містить ще три глави.

ГЛАВА 14. ЙОГА РОЗРІЗНЕННЯ ТРЬОХ ГУН

Господь сказав:

1 – Розповім ще про найвище знання – найкраще зі знань, досягнувши яке³, усі мудреці піднялися звідси до вищої досконалості⁴.

2 Ті, хто досяг, спираючись на це знання, уподібнення Мені, більше не народжуються, навіть при [новому] сотворінні світу, і не бояться його знищення⁵.

3 Моє лоно – Великий Брагман⁶, у нього Я вкладаю зародок. Так, нащадку Бгарати, з'являються на світ усі істоти.

4 Арджуно, у яких би лонах не зароджувалися тіла, їхнє лоно – Великий Брагман, а Я – запліднювальний Батько⁷.

5 Саттва, раджас, тамас – ось, Арджуно, гуни, що виникли з природи й зв'язують вічного, втіленого в тілі⁸.

6 З них здорова саттва, що сяє чистотою, в'яже, о бездоганний, прив'язаністю до щастя і знання⁹.

7 Арджуно, знай: у породженого бажанням і прив'язаністю раджасу – природа пристрасті. Він зв'язує втіленого прив'язаністю до діяльності¹⁰.

8 Знай: породжений невіглаством тамас уводить в оману всіх втілених. Він зв'язує, нащадку Бгарати, нехлюйством, лінощами й сном¹¹.

9 Нашадку Бгарати, саттва прив'язує до щастя, раджас – до діяльності, а тамас, приховавши знання¹², прив'язує до нехлюйства¹³.

10 Нашадку Бгарати, пересиливши раджас і тамас, з'являється саттва; [так само] – раджас [щодо] саттви й тамасу, а також тамас [щодо] саттви й раджасу¹⁴.

11 Коли в цьому тілі в усіх брамах [сприйняття] з'являється чітке розуміння¹⁵ [природи об'єктів], слід знати, що переважає саттва¹⁶.

12 Жадібність, суєтність, брання до справ, неспокій, хіть – усе це народжується, о найкращий з нащадків Бгарати, коли переважає раджас¹⁷.

13 Морок та інертність, омана й нехлюйство – усе це народжується, Арджуно, коли переважає тамас¹⁸.

14 Якщо втілений помирає тоді, коли переважає саттва, то він досягає чистих світів тих [душ], які пізнали Найвище¹⁹.

15 Зустрівши смерть у раджасі, [людина] народжується знову серед прив'язаних до діяльності²⁰, а той, хто вмирає в тамасі, народжується з лона нерозумних²¹.

16 Плід благочестивої діяльності називають саттвовим і чистим, але плід раджасу – страждання, а плід тамасу – невігластво²².

17 Від саттви народжується знання, від раджасу – жадібність, а через тамас виникають нехлюйство, омана²³ й невігластво²⁴.

18 Хто перебуває в саттві, ті йдуть угору, раджасові [люди] залишаються посередині, а тамасові, котрі перебувають під впливом останньої гуни, ідуть униз²⁵.

19 Коли [воістину] зрячий бачить²⁶, що крім гун немає іншого виконавця дій, і знає²⁷ Те, що над гунами²⁸, тоді він досягає²⁹ Мого буття³⁰.

20 Вийшовши за межі³¹ цих трьох гун³², від яких походить тіло³³, втілений, вивільнившись [із пут] народження, смерті, старості й страждань³⁴, здобуває безсмертя³⁵.

Арджуна сказав:

21 – Господи, які ознаки того, хто вийшов за межі цих трьох гун? Як він поводиться і як піднімається над цими трьома гунами?³⁶

Господь сказав:

22 – Арджуно, [це той, хто] не ненавидить ясність [розуміння], метушливість і оману³⁷, коли вони є, і не прагне їх, коли їх немає³⁸;

23 хто як непричетний³⁹ не піддається впливу гун; “Гуни обертаються в гунах”⁴⁰, – хто, [думаючи] так, залишається спокійним і непохитним;

24 незмінний у насолоді і стражданні, який перебуває в собі й для кого однакові грудка глини, камінь і золото⁴¹, байдужий до приємного і неприємного⁴², стійкий, байдужий до ганьблення і прославлення⁴³;

25 байдужий до почестей і приниження⁴⁴, з однаковим ставленням до друзів і ворогів⁴⁵; [хто] зрікся всіх починань – він називається тим, хто вийшов за межі гун⁴⁶.

26 І хто поклоняється Мені неухильною бгакті-йоогою⁴⁷, той, перевершивши ці гуни, стає гідним буття Брагмана.

27 Бо Я основа безсмертного й невичерпного Брагмана, непорушної дгарми й абсолютного щастя⁴⁸.

ГЛАВА 15. ЙОГА НАЙВИЩОГО ПУРУШІ

Господь сказав:

1 – Вічною називають ашватху⁴⁹, у якої корінь вгорі, гілки⁵⁰ внизу⁵¹, а листя⁵² – священні гімни. Хто її знає, той знає Веди.

2 Униз і вгору тягнуться її вирослі з гун гілки, пагони яких – об’єкти органів чуття. І вниз протягнуте [її] коріння⁵³, що зв’язує [людину] діяльністю у світі людей⁵⁴.

3 Не сприйняти тут її образу, кінця, початку й основи. Зрубавши міцним мечем⁵⁵ неприв’язаності цю сильно вкорінену ашватху,

4 [потрапляють] потім туди, куди слід пориватися, потрапивши куди [вигукують]: “Ввіряюся⁵⁶ Передвічному Пуруші, від якого здавна веде своє походження [світ]!” – і більше вже не повертаються⁵⁷.

5 Не засліплені пихою⁵⁸, постійно занурені в Атман, вільні від бажань і вільні від дихотомії⁵⁹, що зветься “насолода-страждання”⁶⁰, непадвладні омані⁶¹, подолавши прив’язаність і пороки⁶², досягають того Вічного Притулку.

6 Не освітлюється він ні сонцем, ні місяцем, ані вогнем⁶³. Те [місце], прийшовши куди не повертаються, – це Моя Вища Обитель⁶⁴.

7 У світі [втілених] живих [істот] Моя частинка, вічна жива істота, притягує⁶⁵ до себе шість, разом з розумом, чуттів, які є частиною матеріальної природи.

8 Коли владар [тіла] отримує тіло й коли залишає [йога], [він], захопивши ці [чуття], переносить [їх], немов вітер – запахи від джерела [запаху]⁶⁶.

9 Використовуючи⁶⁷ слух, зір, дотик, смак, нюх і розум, він насолоджується об’єктами органів чуття⁶⁸.

10 Дурні⁶⁹ не бачать [йога], наділеного гунами⁷⁰, ні коли він полишає [тіло], ні коли перебуває [в ньому] й насолоджується. Бачать ті, хто має око знань⁷¹.

11 І цілеспрямовані йоги бачать його, котрий у [їхньому] тілі перебуває⁷². Нерозумні, які не попрацювали над собою, не бачать його, навіть якщо прагнуть.

12 Знай, що саяво, яке йде від сонця й освітлює весь Усесвіт, [саяво], яке в місячному [світлі] й у вогні, – це Моє саяво⁷³.

13 І, увійшовши в землю⁷⁴, Я підтримую істот енергією життя, а ставши повним місяцем⁷⁵, рощу всі рослини.

14 Ставши вогнем травлення⁷⁶, перебуваючи в тілі живих істот⁷⁷ і з’єднавшись із праною та апаною⁷⁸, Я перетравлюю їжу чотирьох видів⁷⁹.

15 І Я перебуваю в серці кожного⁸⁰. Від Мене – пам’ять, знання і міркування⁸¹. І Я те, що пізнається за допомогою всіх Вед⁸². Саме Я творець веданти й знавець Вед⁸³.

16 У світі є двоє пуруш: тлінний і невмирущий. Тлінний – усі істоти, а незмінний⁸⁴ називається невмирущим⁸⁵.

17 Але Найвищий Пуруша, названий Вищим Атманом, – інший. [Це] вічний Господь, який, увійшовши в три світи⁸⁶, підтримує [їх]⁸⁷.

18 Позаяк Я перевершую тлінне й вищий навіть за невмируще, у світі⁸⁸ й Ведах Я відомий як Пурушоттама⁸⁹.

19 Нащадку Бгарати, хто, не обдурений [масю], знає Мене як Пурушоттаму, той знає все й від усього серця поклоняється Мені⁹⁰.

20 Так, о бездоганний⁹¹, Мною сповіщене це найтаємніше⁹² вчення. Нащадку Бгарати, пізнавши його, [людина] стане мудрою, і в неї буде зроблено [все], що треба зробити.

¹ Слід мати на увазі, що нумерація віршів у різних виданнях не завжди збігається.

² The electronic text of the Mahābhārata. Based on John Smith's revision of Prof. Muneo Tokunaga's version of the text, it was subjected to detailed checking by a team of assistants based in the Bhandarkar Oriental Research Institute (BORI) in Pune, and is made available with BORI's agreement. <http://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html>

³ Слова uaj jñātvā (“осягнувши яке”) вже звучали у віршах 4.16, 4.35, 7.2, 9.1, 13.12.

⁴ Варіант перекладу: “мудреці досягли тут (у цьому тілі, як дживанмукти) вищої досконалості”.

⁵ Дивись також вірші 8.20 і 9.7.

⁶ Більшість індійських коментаторів вважають, що під *Великим Брагманом* тут треба розуміти невиявлену матеріальну природу (pradhāna). Пор.: “Але з часом доблесний Адгкшаджа (Вішну) як самосуций Пуруша вклав сім'я в маю, яка складається з гун” (Бгагавата-пурана 3.5.26). Див. також примітку до вірша 7.4.

⁷ “І ті численні інші істоти (jīva), які всі просякнуті Мною (maṇ-maya), не бачать Мене, [свого] Батька, оманені Моєю маєю. І в яких би лонах тут не виникали усілякі тіла (mūṅti), мая для них – Вище Лоно, а Мене знають як Батька” (Курма-пурана 2.8.6–7). У коментарі Гаудапади до 21-ї каріки Ішваракришни сказано: “Як унаслідок парування чоловіка й жінки народжується син, так завдяки поєднанню прадгани (тобто праматерії) з Пурушею з'являється світ”. Див. також 9.10 і відповідну примітку.

⁸ *Втіленого в тілі* – тавтологія, властива оригіналу (dehe dehinam).

Про гуни див. примітку до вірша 2.45.

⁹ “Те, що тут хтось розглядає в собі як поєднане з приязню (prīti), з умиротворінням і чистотою, це нехай він розуміє як саттву” (Магабгарата 12.239.20). Див. також 13.21.

¹⁰ “Те, що пов'язане із запальністю і рухом у розумі й тілі, треба розуміти як раджас...” (Магабгарата 12.239.21).

¹¹ “Те, що пов'язане з оманю щодо невиявленого в матеріальному (avyakta-viśaya), яке невизначене, нерозпізнане, треба розуміти як тамас” (Магабгарата 12.239.22). Згідно з “Бгагавадгітою”, саттва й раджас скovouють прив'язаність, тоді як стосовно тамасу говорити про прив'язаність немає потреби.

¹² Знання вважається невід'ємною властивістю душі, але в матеріальному світі йому не дає проявитися тамас.

¹³ Слово gramāda може означати не лише “нехлюйство”, а й “безумство”.

¹⁴ “Магарадже, за своїм бажанням матеріальна природа заради гри (krīdārtham) спонтанно видозмінює гуни стократно й тисячкратно” (Магабгарата 12.301.15). “Тамасу пара – саттва, саттві пара – раджас; також раджасу – саттва, саттві пара тамас. Коли пригнічується тамас, тоді зростає раджас; де пригнічується раджас, там зростає саттва” (Магабгарата 14.36.6–7). “Раджасу пара – саттва, саттві пара – раджас; обом – саттві й раджасу – парою зветься тамас” (Девібгагавата-пурана 3.8.50). Остання цитата наводиться в коментарях Гаудапади й Вачаспаті Мішри до 12-ї каріки Ішваракришни. Ще один схожий вірш міститься в “Анугіті”: “Не можна розповідати про гуни як про цілком окремі: нерозривними бачаться раджас, саттва й тамас. [Вони] одна з одною пов'язуються, залежні одна від одної, одна в одній перебувають усі, також одна за одною обертаються. Як саттва, так, безсумнівно, і тамас обертається; як тамас і саттва, так і раджас тут, кажуть. Поєднані, [вони] разом свій шлях (yātrā) здійснюють [як] нерозлучні супутники” (Магабгарата 14.39.1–4а).

У “В'яса-бгаш'ї” (1:2) щодо коловороту гун сказано: “Саттва свідомості (citta), злита з раджасом і тамасом, – така, що [людині під її впливом] приємні владність (aiśvarya) та матеріальні об'єкти (viśaya). Змішана з тамасом, вона така, що [людина під її впливом] перебуває в адгармі, невігластві, незреченні [світу], безсиллі (ānaiśvarya). Коли покрив омани

знищено, вона, з домішками лише раджасу, сьяйна, така, що [людина під її впливом] перебуває в дгармі, знанні, зреченні [світу], владності. Позбавлена забруднення раджасом, вона залишається у власній формі (svagūpa) лише як апелювання (ākhyāti) до відмінності саттви від пуруші й рух медитації до [самадгі типу] *дгарма-мега* (dharma-megha)”.

¹⁵ Зазвичай початок цього вірша перекладають дещо туманно: “Коли всі брами цього тіла освітлені знанням...”

¹⁶ “Великодушність (sattva), блаженство, перевага (udreka), задоволеність (rīti), сьяйність, щастя, істинність (śuddhitva), здоров’я, вдоволеність, віра, щедрість, негарячкуватість, толерантність, вірність, ненасильство, безсторонність, правдивість, необтяженість (āṅṅya), м’якість, скромність, сталість, чистота, щирість, пристойність, нехтивість, безтурботність, неприв’язаність до бажаного й небажаного, шанобливість, нехвалькуватість, практика роздачі дарунків, нежданя як найвища мета й милосердя до всіх істот – це названо якостями саттви” (Магабгарата 12.301.17–20). “Радість, задоволеність, блаженство, щастя, заспокоєння свідомості – коли є причина для такого стану свідомості чи коли немає – ознаки саттви” (Магабгарата 12.212.26). “Коли хтось відчуває в собі задоволеність, умиротворіння і чистоту розуму (śuddhābha), слід вважати це саттвою” (Закони Ману 12.27). “Коли в когось у тілі й розумі задоволеність, це треба розглядати як прояв саттвого настрою” (Магабгарата 12.187.30; з однією зміненою літерою цей вірш повторюється у 12.212.29). Див. також присвячену саттві главу “Анугіті” (Магабгарата 14.38).

¹⁷ “Перелік ознак раджасу має такий вигляд: краса, войовничість, владність, скупість, відсутність співчуття, переживання щастя й нещастя, лихослів’я, схильність сперечатися, его, суєтність, ворожість, войовничість, грабіжництво, безсоромність, нечесність, розбірливість, грубість, бажання-гнів (kāma-krodha), безумство, пияцтво, пиша, ненависть, образливі слова (atīvāda). Так названі властивості раджасу” (Магабгарата 12.301.21–23). “Невдоволеність, смуток, жадібність, нетерплячість, терзання з приводу й без приводу – такими бачаться ознаки раджасу” (Магабгарата 12.187.34; 12.212.27). Див. також “Закони Ману” (12.28) й “Анугіту” (Магабгарата 14.37).

¹⁸ “...Сукупність тамасових [властивостей]: омана, темрява (aprakāśa), морок (tāmisra), сліпа п’ятьма (andha-tāmisra). Гнів називають мороком, а смерть – сліпою п’ятьмою. Тут ознаки тамасу [такі]: об’їдання, ненаситність і нестриманість у питті, любов до [сильного] запаху (gandha), до вбрання, розваг, ліжка, [зручного] сидіння, денного сну, суперечок, танців, співів, музики, нехлюйство (gramāda), невігластво, безвір’я, ненависть до дгарми – цими якостями вирізняється тамас” (Магабгарата 12.301.24–27).

“Пиша, також омана, недбальство, сонливість, лінощі – що б з цього не виявлялося, це різні властивості тамасу” (Магабгарата 12.187.35). “Нездатність відрізнити [істину від неістини], омана, недбальство – це різні властивості тамасу” (Магабгарата 12.212.28). “Те, що пов’язане з оманою щодо невиявленого, яке має матеріальний характер (viśayātma) [та] невизначене [і] нерозпізнане, хай [розумний] розуміє як тамас” (Закони Ману 12.29); майже такий вірш “Магабгарати” процитовано в коментарі до 14.8.

¹⁹ Див. також 8.6.

²⁰ “Хто живе нещасним людським життям, той оманоється. Немає звільнення від цього страждання, бо зв’язок (saṅga) [з матерією] – ознака страждання” (Магабгарата 12.316.8). “Адже втіхи, породжені дотиком [до матерії], – джерело страждань. Арджуно, вони мають початок і кінець; розумний ними не тішиться” (Бгавадгіта 5.22).

²¹ *Нерозумних* – тобто тварин або нерозвинутих людей. “Інші, які здійснюють недобрі (asat) вчинки, потрапляють у лона тварин (tiryaḡ-yoni)” (Магабгарата 12.185.22a). “Прив’язаний до об’єктів чуттів, він нехтує тим, що мав би робити. Тому йде шляхом вниз, у [тіла] тварин. А вищий шлях – на небо” (Магабгарата 12.287.21).

²² Гаудапада в коментарі до 16-ї каріки Ішваракришни зазначає: “У богів переважає саттва, а раджас і тамас підпорядковані, тому вони нескінченно (atyanta) щасливі; у людей переважає раджас, а саттва й тамас підпорядковані, тому вони нескінченно нещасні; у тварин переважає тамас, а саттва і раджас підпорядковані, тому вони нескінченно нерозумні (mūḡha)”. Згідно з “Бгагавата-пураною” (3.7.17), “і останні дурні, і ті, хто піднявся над інтелектом, – ті й ті в щасті процвітають. Страждають [ті] люди, [які] посередині”. Див. також 5.22.

²³ “Арджуно, той огорнутий мороком інтелект, який вважає адгарму дгармою і [взагалі сприймає] все навпаки, тамасовий” (Бгавадгіта 18.32).

²⁴ “Вивчення Веди, аскетизм, знання, чистота, приборкання чуттів, дотримання дгарми, роздуми про Атман – ознаки саттви. Підприємливість, нетерпимість, скоєння гріховних

вчинків, постійна схильність до утіх – ознаки раджасу. Жадібність, лінощі, нерішучість, жорстокість, невір'я, нечисте життя, випрошування подаянь і нехлюйство – ознаки тамасу” (Закони Ману 12.31–33).

Через тамас виникає... невігластво – у восьмому вірші було сказано, що тамас породжений невіглаством.

²⁵ Тут йдеться про посмертне існування. З невеликими варіаціями в другому рядку цей вірш повторюється в “Анугіті” (Магабгарата 14.39.10). Див. також 8.6, 14.14–15, 16.16.

“Через тамас [людину] охоплюють різні тамасові настрої (bhāva), через зв'язок з раджасом – раджасові, із саттвою – саттвові. І є три забарвлення (gūra): біле, червоне й чорне. Знай, що матеріальній природі властиві ці кольори. Тамас веде в пекло (niraya), раджас – у стан людини. Саттвові, чия доля щаслива, досягають світу богів” (Магабгарата 12.291.44–46). “Пов'язаний з невиявленою саттвою здобуває світ богів. Той, у кого раджас поєднаний із саттвою, стає людиною. Пов'язаний з двома – раджасом і тамасом – потрапляє в лоно тварин. І пов'язаний з раджасом, тамасом та саттвою [теж] отримує людське життя. Сказано, що мудрий (manīṣin) [досягає] вічної, невичерпної, нетлінної, вільної від страху Обителі (sthāna), що не пов'язана з гріхом чи праведністю” (Магабгарата 12.302.7–9).

“Починаючи з Брагми й закінчуючи травинкою (stamba), зверху переважає саттва, тамас переважає в нижній частині створеного світу (sarga), посередині переважає раджас” (Санкх'я-каріка 54). У коментарі до попередньої каріки Гаудапада перераховує чотирнадцять рівнів існування, розділених на три групи: “[Світ] богів восьми підвидів (prakāra): [рівні] Брагми, Праджапаті, Соми, Індри, гандгарвів, якшів, ракшасів, пішяч (piśāca). Тваринний [світ] – худоба (paśu), звірі (mṛga), птахи (pakṣi), змії (sarīṣṛpa) та інші, нерухомі (sthāvāra) створіння – п'яти підвидів. Людського роду (mānuṣa-yoni) один вид”. У “Законах Ману” (12.40–50) усе це описане ще детальніше: “Саттвові йдуть до богів, раджасові – до людського стану, тамасові – завжди [nityam] до тваринного стану (tiryaktva). Це троякий шлях. Але треба знати, що кожне відгалуження троякого шляху згідно з гунами поділяється ще на три ступені: нижчий, середній і вищий – згідно з діями та знаннями. Нерухомі [створіння], черви (kṛmi), комахи (kīṭa), риби, змії з черепахами, худоба, звірі – це найнижчий тамасовий стан. Слони, коні, мерзенні (garhita) шюдри (śūdra) та варвари (mleccha), леви, тигри й кабани – середній тамасовий стан. Чарани, супарни, лицемірні люди (dāmbhika), ракшаси й пішячі – вищий тамасовий стан. Фехтувальники, борці, актори й люди, що живуть застосуванням зброї (śāstra-vṛttaya), залежні від гри в кості й випивки – найнижчий раджасовий стан. Князі, кшатрії, княжі жерці (purohita), вправні диспутанти й воїни – середній раджасовий стан. [Такі надлюдські істоти, як] гандгарви, гуг'яки, якші, слуги богів, а також усі апсари – вищий раджасовий стан. Аскети, релігійні подвижники (yati), брагмани (vīra), сонми істот, що літають на повітряних колісницях, небесні тіла й демони-дайти – перший стан саттвових. Офірники, мудреці (ṛṣi), боги, Веди, зірки, роки, предки й садгу – другий стан саттвових. Брагма, творці Всесвіту (viśva-sṛja), дгарма, а також Усесвітній Інтелект (mahat) і Невиявлене – це мудрі оголосили вищим станом саттвових”.

“Омана, невігластво, невідцурання (atyāga) [від неналежного], нерішучість у діях, сонливість, заціпеніння, страх, жадібність, сум, протидія добрим справам (sukṛta-dūṣaṇa), безпам'ятство, незрілість, неправовірність (nāstikya), ненормальна поведінка (bhinna-vṛttitā), нерозбірливість, сліпота, поведінка найгіршого гатунку (jaghanya-guna-vṛttitā); пишання зробленим, коли [робота] не зроблена; пишання знаннями при невігластві, недружелюбність, викривлений настрій, безвір'я, дурні надії (mūḍha-bhāvanā), криводушність, нерозсудливість, гріховні вчинки, безголовість (acetanā), тупість (gurutva), безпросвітність, темрява (asitatva), деградація (avāg-gati) – це все, о брагмани, перераховані властивості тамасу” (Магабгарата 14.36.12–16a).

²⁶ Про того, хто бачить (anuraṣyati), і того, хто не бачить, див. також вірші 13.30 і 15.10

²⁷ Дієслово veti (“знає”) наявне також у віршах 4.9, 6.21, 7.3, 10.3, 10.7, 13.1, 13.23, 18.30.

²⁸ “Знай, що всі стани буття – саттвові, раджасові й тамасові – вийшли з Мене. Але Я не в них – вони в Мені” (Бгагавадгіта 7.12). “Те зветься найвищим Брагманом. Те знають як найвищу дгарму. Прийшовши туди, ті, хто вивільнився з-під [влади] часу й матеріальних об'єктів (viśaya), здобули спасіння” (Магабгарата 12.199.14).

²⁹ Дієслово adhigacchati звучить також у 2.64, 2.71, 3.4, 4.39, 5.6, 5.24, 6.15, 14.19, 18.49.

³⁰ Складне слово mad-bhāva (Мое буття) було використане у віршах 4.10, 8.5, 13.18.

³¹ Пор. з 14.26.

³² “Є три ворога у світі; відповідно до гун, вони з дев’яти складових: радість, самовпевненість (*stambha*), гонор (*abhimāna*) – саттвові якості; смуток, гнів, надмірна збудженість (*atisaṃgambha*) притаманні раджасу; сонливість, лінощі й омана притаманні тамасу. Розумна людина, яка досягла душевного спокою (*praśāntātman*) і перемогла чуття, спочатку старанно відтинає ці якості багатьма стрілами і лише потім намагається перемогти інших [ворогів]” (Магабгарата 14.31.1–3).

³³ “Контакт із гунами – причина його народження з доброго або поганого лона” (Бхагавадгіта 13.21).

³⁴ “...народження, хвороби, старість і смерть [пов’язані] зі стражданням і є злом” (Бхагавадгіта 13.8).

³⁵ Фраза “здобуває безсмертя” вже звучала у вірші 13.12.

³⁶ Пор. з віршем 2.54.

³⁷ Ясність (чіткість, прозорість), метушливість і омана – основні характеристики трьох гун (див. вірші 11–13).

³⁸ *Не ненавидить і не прагне* – пор. з віршами 2.57, 5.3, 12.17.

³⁹ Гра слів *udāsīnavad āsīnaḥ* (“перебуваючи [в такому стані], як [хтось] непричетний”) вже зустрічалася у вірші 9.9.

⁴⁰ *Гуни обертаються в гунах* – “Саттва, раджас і тамас називають гунами. [Саме] вони діють, перебуваючи в усіх тілах” (Магабгарата 12.326.26). Див. також вірші 3.28, 5.9.

⁴¹ “Удоволеного знанням і розпізнанням непохитного йога, який переміг чуття і для кого однакові *грудка глини, камінь і золото*, називають зосередженим” (Бхагавадгіта 6.8).

⁴² *Байдужий до приємного і неприємного* – пор. з віршами 2.15, 2.38, 2.56, 6.32, 12.13, 12.18, 15.5.

⁴³ “Хто... байдужий до ганьблення і прославлення... [така] людина твердих переконань дорога Мені” (Бхагавадгіта 12.18–19).

Пор. з якостями бгакта Праглади, згаданого у вірші 10.30: “Неприв’язаний, позбавлений гріха... знавець Писання, скромний, без еґо, байдужий до ганьблення і прославлення; такий, який перебуває в саттві, не радіє приємному, не сумує через неприємне, на золото й грудку глини однаково [байдуже] дивиться, твердо знає, що насправді для нього добре, рішучий у судженнях, близьке й далеке знає, пізнав усе, [на все] однаково дивиться” (Магабгарата 12.215.4–7). Схожі вимоги висуваються до мандрівних ченців (*parivrājaka*): “Для них однакові грудка глини, камінь і золото; їхній інтелект не прив’язаний до трьох цілей життя і починань; вони однаково ставляться до ворогів, друзів і байдужих” (Магабгарата 12.185.3В).

⁴⁴ *До почесней і приниження* – *mānāvamāna* (це слово наявне також у віршах 6.7 і 12.18). У деяких виданнях тут стоїть схоже слово з таким самим значенням: *mānāramāna*.

⁴⁵ Про однакове ставлення сказано також у віршах 6.9, 9.29, 12.18.

⁴⁶ “Хто зрікся плодів усіх починань, не має бажань і власності, відцурався всього, той обізнаний і той вчений (*paṇḍita*)” (Магабгарата 12.316.14). Див. також вірш 12.16.

⁴⁷ “Як удари крапель, що згори падають із хмари, не можуть анітрохи похитнути скелю – така ознака зосередженого (*yukta*) [йога]” (Магабгарата 12.304.20). Див. також 13.10 та 18.33.

⁴⁸ Про зв’язок Кришни з дгармою див. також вірші 4:7–8 і 11.18, про щастя – 5.21, 6.21–22, 6.28.

⁴⁹ Ботанічну назву ашваттхи див. у примітці до вірша 10.26. На Заході науковці припускають, що слово *aśvattha* могло бути утворене від *aśva* (“кінь”) і *sthā* (“стояти”), тоді як індуї, бажаючи зробити наголос на минушості матеріального існування, розбивають це слово на *a* (“не”) *śvas* (“завтра”) *sthā*. Шьянкара пише: “Не залишиться навіть до завтра – така ця ашваттха” (*na śvo ’pi sthātatety aśvattha tat*).

⁵⁰ *Гілки* – прояви пракриті, поле діяльності душ: “Потрапляють безкрилі [душі] на ашваттху із золотим листям. Звідси, крила отримавши, вони летять у [різних] напрямках, [тобто народжуються у відповідних умовах]” (Магабгарата 5.45.9).

⁵¹ “Угорі [її] корінь, унизу – гілки. Це вічна (*sanātana*) ашватха. [Її корінь] – це чисте, це Брагман, це звється безсмертним (*amṛta*)” (Катха-упанішада 2.3.1). Шьянкара пояснює, що дерево сансари росте з Брагмана. “Він інший – вищий за [світове] дерево, час і [всі] образи. Від нього походить це розмаїття (*pragraha*) [світу]”.

⁵² У *лісті* вбачають приписи Вед щодо діяльності в матеріальному світі.

⁵³ Крона одного з видів індійської смоківниці може пускати простягнуті вниз повітряні корені (пневматофори), через що одне дерево здатне розростися в густий гай з переплетеними гілками й пагонами, які сприймаються як символ хитросплетінь життя.

⁵⁴ Перехід до віршового розміру тріштубг.

⁵⁵ «Народжене із зерна Невиявленого, зі стовбуром, що з інтелекту (buddhi), велике, з пагонами великого его (mahāhamkāra), дуплами індрий і гілками матеріальних елементів (mahābhūta), боковими гілками (pratiśākha) об'єктів чуття (viśeṣa), завжди вкриті листям і квітами, з такими плодами, як “добре” і “погане”, вічне дерево Брагмана живить усіх істот. Зрубавши й розколовши його вищим мечем (asi) знання, відкинувши [тріски] і здобувши безсмертя, нехай [людина] перемаже смерть і народження. Хто позбувся власництва та его, той, безсумнівно, вивільняється [з лабетів маї]» (Магабгарата 14.47.12–14). “Хто ті пута подолав, зрубує те дерево; хто прагне покінчити зі стражданням, той перевершує обидва [прояви: насолоду і страждання]” (Магабгарата 12.246.5). “Через цю [жадобу] людина здійснює те, чого не можна робити. Ту жадобу, що січе, слід гострим мечем відсікти” (Магабгарата 14.31.9).

⁵⁶ “Нашадку Бгарати, від усього серця звернися до Нього за заступництвом; Його милістю знайдеш Вищий Супокій і Вічну Обитель” (Бгагавадгіта 18.62).

⁵⁷ *Не повертаються* – “Брагма-сутри” закінчуються двічі повтореним запевненням: “Не [загрожує] повернення [спасенним душам] – бо [так] твердить Писання”. Див. також 4.9, 5.17, 8.15–16, 8.21, 8.23–26, 9.3, 9.21, 15.6.

⁵⁸ *Не засліплені тихою* – санскритське *nirmāna-moha* можна також перекласти “без пихи й омани”.

⁵⁹ *Дихотомія* (dvandva) – “невічні, викликані стиканням з матерією” (2.14) насолода і страждання, любов і ненависть тощо, які перешкоджають спасінню. Дихотомія вважається атрибутом матеріального світу, тоді як світу духовному приписується єдність. Див. також 4.22, 5.3, 5.25, 7.27–28.

⁶⁰ “Хто однаково ставиться до обох [протилежностей]: життя і смерті, насолоди і страждання, надбання і втрати, приємного і відразливого, той вивільняється [з лабетів маї]” (Магабгарата 14.19.4).

⁶¹ Пор. з 5.20, 10.3, 15.19.

⁶² Якщо вважати, що складне слово *saṅga-doṣa* належить до типу *татпуруша*, а не *двандва*, можна перекласти “порок прив'язаності”.

⁶³ Хоча “не освітлюється він ні сонцем, ні місяцем, ані вогнем”, ідеться не про морок, а про саму сутність світла: “Там не світять ні сонце, ні місяць і зорі, не світять ці блискавки (vidyut) – звідки ж цей вогонь? Усе світить лише вслід за ним, який світить; увесь цей [світ] відсвічує його світлом” (Катха-упанішада 2.2.15, також Шветашватара-упанішада 6.14 і Мундака-упанішада 2.2.11). Див. також вірш 12.

⁶⁴ Повернення до віршового розміру *шлока*.

Слова “...не повертаються, – це Моя Вища Обитель” вже звучали у вірші 8.21.

Про поняття *dhāman* (Обитель Бога) див. примітку до 10.12.

⁶⁵ В оригіналі тут ужите слово *karṣati*, яке може означати не тільки “притягує”, а й “оре” (“Бгагавадгіта” називає тіло, як і всю матеріальну природу, “полем”). Зважаючи на наступний вірш, можна сприймати це дієслово як вказівку на те, що чуття супроводжують істоту в її реінкарнаційних мандрах, однак допустимо говорити й про боротьбу з ними душі, яка “переборює” їх.

⁶⁶ «Як усюди видно пил, який, проникаючи в повітря, забарвлює його, так “безбарвний” втілений [Атман], якого огорнув тамас, забарвлюється, мандруючи з тіла в тіло» (Магабгарата 12.270.9–10).

⁶⁷ Словом “використовуючи” тут перекладено санскритське *adhiṣṭhāya*, яке у вірші 4.6 було перекладене дієприслівником “керуючи”.

⁶⁸ Див. примітки до віршів 7.4 і 13.5.

⁶⁹ “Хто, стримуючи діяльні індрії, сидить, згадуючи розумом їхні об'єкти, той одурив себе й зветься удавальником” (Бгагавадгіта 3.6). “Але тих, хто не дотримується Мого вчення і глузує з нього, одурених стосовно всього знання, – знай їх як пропащих бовдурів” (Бгагавадгіта 3.32).

⁷⁰ “Адже важкооборна ця Моя божественна мая, що складається з гун. Але ті, хто звертається до Мене, долають цю маю” (Бгагавадгіта 7.14).

⁷¹ “У цьому обманюються дурні люди... Те Вічне Божественне бачать йоги” (Магабгарата 5.45.18).

⁷² Словом “тіло” тут перекладено санскритське *ātman*; тобто “йоги бачать його в собі, де він перебуває”. Але можливий інший варіант перекладу: “Бачать його, який у собі перебуває”.

⁷³ “Його називають світлом світочів” (Бгагавадгіта 13.17). “Його названо Світлом, яке освітлює все своїм сяйвом. Він – умиротворіння в трьох світах для досконалих, святих душ” (Магабгарата 12.331.44).

Можливо, у фразі 1.3.22 “Веданта-сутр” *anu-kr̥tes tasya sa* (“через здійснення [освітлення] і Його [саяніість]”) міститься аллюзія не лише на наведену в примітці до вірша 15.6 цитату з “Упанішад” (яку також наводить Шьянкара в коментарі до процитованої сутри), а й на цей вірш.

⁷⁴ Санскритське *gām* є знахідним відмінком від *go* – “бик; сонце; місяць” (якщо іменник чоловічого роду) або “корова; земля” (жіночого роду). В індійській міфології уособлена Земля іноді постає в подібі корови.

⁷⁵ *Soma* – назва місяця і ритуального напою (див. прим. до 9.20). Сказано, що місяць – це чаша, зроблена Тваштаром (зодчим богів) для соми. Коли місяць зростає, він наповнюється сомою, яку поступово поглинають боги, унаслідок чого відбувається зворотний процес: місяць спадає. Вже в Стародавній Індії було добре відомо про вплив фаз супутника Землі на ріст рослин, через що місяць називали *osadhīśa* (*osadhi + īśa*) – “повелитель трав”. У “Магабгараті” (5.97.10) сказано: “...місяць, торкнувшись своїми променями амрити – [напою безсмертя], – оживлює втілених [істот] дотиком”.

⁷⁶ “Між праною та апаною – де стикаються прана з апаною, у доброму місці (*svadhiṣṭhāna*) – вогонь, що цілком перетравлює [їжу]” (Магабгарата 12.178.10). “Цей вогонь *вайшванара* (*vaiśvānara*), який всередині людини, – завдяки йому перетравлюється їжа, яку з’їдають. Його гудіння чує [людина], коли затискає вуха. Коли ж вона збирається відійти [в інший світ], [тоді] не чує цього гудіння” (Бригадараньяка-упанішада 5.9.1). “Якщо той, хто це знає, піднесе навіть парії (*saṅdāla*) рештки [їжі], Атману Вайшванарі буде те піднесене” (Чхандог’я-упанішада 5.24.4). У “Веданта-сутрах” (1.2.24–27) розглядається відмінність Вайшванарі як Брагмана від вайшванарі як вогню травлення.

⁷⁷ Живі істоти названі словом *grāṇin* (“той, хто дихає”), тому тут наявна гра слів: *grāṇinām grāṇārāpa-samāyuktaḥ*. “Чхандог’я-упанішада” (5.1.5–12) містить притчу, яка демонструє, що термін *grāṇin* марно має також значення “живий”: «Життєві вияви (*grāṇa*) засперечалися, хто з них кращий: “Я найкращий!” – “Я найкращий!”... Коли дихання (*grāṇa*) забажало піти геть, воно висмикнуло [з тіла] інші життєві вияви (*grāṇa*), мов кінь, що висмикує кілочки, до яких прив’язані його ноги (*padvīśa-śaṅku*). [Усі] зійшлися навколо нього й сказали: “Шановне, будь [тут як найкраще]! Ти найкраще серед нас. Не йди [звідси]!». Цю історію оповідають також “Бригадараньяка-упанішада” (6.1.1–14), “Каушитака-упанішада” (3.3), “Прашна-упанішада” (2.3) та “Айтарейя-араньяка” (2.4).

⁷⁸ Про прани див. примітки до віршів 4.27 та 4.29.

“Ніякий смертний не живе ні праною, ні апаною. Бо [вони] живуть іншим, у якому знайшли опору ці обидві” (Катха-упанішада 2.2.5).

⁷⁹ *Їжу чотирьох видів* – ту, яку треба жувати (*bhojya*), пити (*peya*), смоктати (*cuṣya*) й лизати (*lehya*).

⁸⁰ Пор. з віршами 8.4, 13.17, 15.15 і 18.61 (у 13.17 і 15.15 використані ті самі слова: *sarvasya hṛdi*).

⁸¹ *Пам’ять, знання і міркування* – переклад третього терміна залежить від того, яке слово подумки додається до санскритського *arohana* (“вигнання”, “спростування”, “міркування”): “Від Мене – пам’ять, знання і вигнання [сумнівів, ілюзії]” або “Від Мене – пам’ять, знання і вигнання [їх]”. Останній варіант на перший погляд є суперечливим, проте у віршах 10.4–5 Кришна твердить, що від Нього походять усі (навіть взаємовиключні) якості.

⁸² “Через незнання того Єдиного, якого треба знати, з’явилося багато Вед. Єдине істинне. Індру серед князів, дехто утвердився в істині. Так, не відкидаючи Веди, [він] здобуває велику мудрість” (Магабгарата 5.43.25).

⁸³ Вірш написаний розміром тріштубг. Його остання чверть повторюється в “Кайвалья-упанішаді” (21с): “Я пізнаваний лише багатьма (*aneka*) Ведами, саме Я творець веданти й знавець Вед”. Ведантою (*veda + anta* “завершення Вед”) тут, вочевидь, названі упанішади.

⁸⁴ “Його називають невиявленим, незбагненим, незмінним” (Бгагавадгіта 2.25). “Але хто Невмируще, Невимовне, Невиявлене, Усюдисуще, Незбагненне, *Незмінне*, Нерухоме, Кріпке шанує... ті теж приходять до Мене” (Бгагавадгіта 12.3).

Термін *kūṭastha* (“те, що стоїть на вершині”; “незмінне”) використовується і в трактатах санкх’ї. Наприклад, Вачаспаті Мішра в коментарі до 19 каріки Ішваракришни зауважує: “Смерть – це роз’єднання з отриманим тілом тощо, а не загибель Атмана – через те, що він вічний, незмінний (*kūṭastha*)”. Парамаганса Йогананда із властивою йому схильністю подавати індійське вчення в обгортці християнських термінів тлумачить слово *kūṭastha* як “Всесвітній незмінний Дух, що осяює Всесвіт; [Бог] Син, іманентна світу Свідомість Кришни/Христа” [Йогананда 2008].

⁸⁵ Повернення до віршового розміру *шлока*.

В останній главі “Нараяні” сказано: “...Цього Пурушу називають вічним (*śāśvata*), невичерпним (*avyaya*), неврирущим (*akṣaya*), безмірним, усядисущим” (Магабгарата 12.339.1). Про невічне див. вірші 7.23, 8.16, 9.21.

⁸⁶ *Три світи* – земля, небеса й проміжний повітряний простір; або ж як три світи називаються небо, земля і підземний світ. У “Бригадараньяка-упанішаді” (1.5.16) сказано, що “існує три світи – світ людей, світ предків, світ богів”, а система санкх’я розглядає світ божественний, людський і тваринний.

⁸⁷ “Однак [Брагман] є більшим [за душу] – оскільки вказано на [їхню] відмінність... [Душа є] частиною [Брагамана] – оскільки ідеться про відмінності [між ними]...” (Веданта-сутри 2.1.22, 2.3.43). “Обоє – невиявлена матерія (*avyakta*) і пуруша – є тим, що слід пізнати. Але Те, інше, більше за невиявлену матерію і пурушу... Унаслідок відсутності ознак ці обидва пуруші невлімовимі (*agrāhya*)” (Магабгарата 12.210.10). “Пізнавши Вічного серед вічних, Свідомого (*setana*) серед свідомих, Єдиного серед багатьох, Того, хто виконує багання... Бога, якого досягають санкх’єю та йогою, [людина] звільняється від усіх пут” (Шветашватара-упанішада 6.13).

Про два види пуруш йдеться і у відомій алегорії: “Два птахи, друзі, які разом, горнутья до того самого дерева (тіла) – один з них їсть солодку ягоду (див. вірш 18.38), інший дивиться [на це], не поїдаючи. На тому ж дереві – пуруша, занурений [у скорботи світу], засліплений, сумує через [своє] безсилля. Коли ж він бачить іншого [Пурушу] – Господа, якому поклоняються, і Його велич, тоді позбувається скорботи” (Шветашватара-упанішада 4.6–7; Мундака-упанішада 3.1.1–2). Перша половина вірша міститься також у “Ригведі” (1.164.20).

У “Йога-сутрах” (1.24) сказано, що “Ішвара (Господь) – особливий (*viśeṣa*) Пуруша, незаторкнутий затьмаренням (*kleśa*), діями та [їхніми] наслідками”.

⁸⁸ “У світі” – *loke*. Т. Я. Єлизаренкова звертає увагу на переклад цього слова Р. Ч. Зене-ром: “у простомові” [Елизаренкова 1993, 79; Zaehner 1969].

⁸⁹ Пурушоттама (*puṣottama*) – “Найвищий Пуруша”. Арджуна звертається так до Кришни у віршах 8.1, 10.15, 11.3.

⁹⁰ “Я джерело всього; усе походить від Мене. Розуміючи це, розумні люди всім серцем поклоняються Мені” (Бгагавадгіта 10.8). “Нащадку Бгарати, від усього серця звернися до Нього за заступництвом; Його милістю знайдеш Вищий Супокій і Вічну Обитель” (Бгагавадгіта 18.62).

⁹¹ *Бездоганим* Арджуна вже був названий у віршах 3.3 і 14.6.

⁹² *Найтасмніше* – див. також вірші 9.1 і 18.64.

ЛІТЕРАТУРА

Бурба Д. В. Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові // *Східний світ*, 2018, № 1.

Бхагавадгіта / Пер. с санскрита Д. Бурбы. Москва, 2009 (2013, 2015, 2016).

Елизаренкова Т. Я. *Язык и стиль ведийских риши*. Москва, 1993.

Йогананда Парамаханса. *Бхагавадгіта: Беседы Бога с Арджуной. Царственная Наука Богопознания. Вечный диалог между душой и Духом* / Пер. с английского Д. Бурбы. Москва, 2008.

Badarayana. Brahmasutra // Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia. URL: <http://gretil.sub.uni->

goettingen.de/gretil/1_sanskr/6_sastra/3_phil/vedanta/brahmsuu.htm (дата звернення: 5.03.2020). (Санскритський текст).

Bhagavad-Gīta-Bhāṣya // **Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya**. Vol. 11. Srīrangam, 1910.

Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad, Kanva recension with the commentary ascribed to Samkara. The text has been checked against the ed. by V. P. Limaye and R. D. Vadekar: Eighteen Principal Upanishads, vol. 1, Poona, 1958 // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia**. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/1_veda/4_upa/brupsb_u.htm (дата звернення: 5.03.2020). (Санскритський текст).

Kaivalya-Upaniṣad. Edited by Anshuman Pandey 16 april 1996; TITUS version by Jost Gippert, Frankfurt a/M, 31.1.1997 – 4.12.2008 // **Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien: Later Upaniṣads**. URL: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/postved/upanisad/upanisad/upani.htm> (дата звернення: 5.03.2020). (Санскритський текст).

Kurma-Purana, Part 2 // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia**. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/3_purana/kurmp2_u.htm (дата звернення: 5.03.2020). (Санскритський текст).

Mānavadharmāśāstra with the Manubhāṣya of Medhātithi. In 2 vols. Calcutta, 1967–1971. (Містить санскритський текст).

Muṇḍaka-Upaniṣad. On the basis of the edition by Limaye-Vadekar, Muṇḍaka-Upaniṣad, Poona (Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala) 1958, electronically edited by Paolo Magnone, 986; TITUS version by Jost Gippert, Frankfurt a/M, 1997–2008 // **Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien**. URL: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/av/upanisad/mundaka/munda.htm> (дата звернення: 5.03.2020). (Санскритський текст).

Pātañjala-yogasutrāni [with Three Commentaries] Vācaspati Miśra viracittikā samvalita Vyāsa-bhāṣya sametāni tathā Bhojadeva viracita Rāja-mārtaṇḍābhīdha vṛtti sametāni. Ānandāśrama-mudraṇālaya, 1904. (Санскритський текст).

Ṛgveda-Saṁhitā. On the basis of the edition by Th. Aufrecht, Bonn 1877 (2. Aufl.), entered by H. S. Ananthanarayana, Austin // **Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien**. URL: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/rv/mt/rv.htm> (дата звернення: 10.08.2019). (Санскритський текст).

Śvetāśvataropaniṣad including original passages, construed text (anvaya) with a literal world by world translation, English rendering of each passage, copious notes, and Introductory Notes by Swāmi Tyāgīśānanda. Madras, 1949. (Містить санскритський текст).

The Chandogya-Upaniṣad, with comm. ascribed to Samkara // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia**. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/1_veda/4_upa/chupsb_u.htm (дата звернення: 5.03.2020). (Санскритський текст).

The Katha and Prasna Upanishads and Sri Sankara's Commentary / Translated by S. Sitarama Sastri, B. A. Madras, 1923. (Містить санскритський текст).

The Mahabharata Critical Edition. Vol. VII. The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India, for the first time critically edited by S. K. Belvalkar. Poona, 1947. (Санскритський текст).

The Sāṅkhya-kārika by the great sage Ishwar-Krishna with commentary called Sāṅkhya-tattva Kaumudi by Shri Vachaspati Mishra and another commentary called Vidvattoshini by Shri Balaram Udaseen. Haridwar, 1931. (Санскритський текст).

The Sāṅkhya-kārikā or Memorial Verses on the Sāṅkhya Philosophy, by Īswara Krishna / Translated from Sanskrit by Henri Thomas Colebrooke. Also The Bhāṣya or Commentary of Gaudapāda / Translated, and illustrated by an original comment, by Horace Hayman Wilson. Oxford, 1837. (Містить санскритський текст).

The Srimad Devi Bhagavatam / Translated by Swami Vijnananda // **The Sacred Books of Hindus**. Vol. XXVI. Part 3. Third edition. Allahabad, 1921.

Śrīmad-bhāgavata-purāṇa. Searchable file of complete Sanskrit text for researchers. URL: <http://www.sanskritweb.net/sansdocs/bhagpur.pdf> (дата звернення: 5.03.2020). (Санскритський текст).

Zaehner R. C. **The Bhagavad Gītā, with a Commentary Based on the Original Sources**. Oxford, 1969.

REFERENCES

- Burba D. (2018), “Orthographic Transcription of Sanskrit Names and Terms in Ukrainian”, *Shidnij svit*, No. 1, pp. 104–122. (In Ukrainian).
- Bhagavadgita* (2009), Translated by Burba D., RIPOL klassik, Moscow. (In Russian).
- Elizarenkova T. Y. (1993), *Yazyk i stil’ vedijskikh rishi*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Yogananda Paramahansa (2008), *Bhagavadgita: Besedy Boga s Arjunoy. Tsarstvennaya Nauka Bogopoznaniya. Vechnyy dialoh mezhd u dushoy i Dukhom*, Translated by Burba D., Sophia, Moscow. (In Russian).
- Badarayana, “Brahmasutra”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/6_sastra/3_phil/vedanta/brahmsuu.htm (accessed March 5, 2020). (In Sanskrit).
- “Bhagavad-Gita-Bhashya” (1910), in *Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya*, Vol. 11, Sri Vani Vilas Press, Srīrangam. (In Sanskrit).
- “Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad, Kanva recension with the commentary ascribed to Samkara. The text has been checked against the ed. by V. P. Limaye and R. D. Vadekar: Eighteen Principal Upaniṣads, vol. 1 (1958), Poona”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/1_veda/4_upa/brupsb_u.htm (accessed March 3, 2020). (In Sanskrit).
- “Kaivalya-Upaniṣad, edited by Anshuman Pandey (16 april 1996), TITUS version by Jost Gippert, Frankfurt a/M (31.1.1997 – 4.12.2008)”, in *Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien: Later Upaniṣads*, available at: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/postved/upanisad/upanisad/upani.htm> (accessed March 5, 2020). (In Sanskrit).
- “Kurma-Purana, Part 2”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/3_purana/kurmp2_u.htm (accessed March 5, 2020). (In Sanskrit).
- Manusmṛti with the commentary of Medhatithi*, 2 vols (1967–71), Udayacal Press, Calcutta. (Partly in Sanskrit).
- “Muṇḍaka-Upaniṣad, on the basis of the edition by Limaye-Vadekar: Muṇḍaka-Upaniṣad, Vaidika Saṃsodhana Maṇḍala, Poona (1958), TITUS version by Jost Gippert, Frankfurt a/M”, in *Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien*, available at: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/av/upanisad/mundaka/munda.htm> (accessed March 5, 2020). (In Sanskrit).
- Pātañjala-yogasutrāni [with Three Commentaries:] Vācaspati Mīśra viracitīkā saṃvalita Vyāsa-bhāṣya sametāni tathā Bhojadeva viracita Rāja-mārtanḍābhidha vṛtti sametāni* (1904), Anandāśrama-mudraṇālaya, Pune. (In Sanskrit).
- “R̥gveda-Saṃhitā. On the basis of the edition by Th. Aufrecht, Bonn 1877 (2.Aufl.), entered by H. S. Ananthanarayana, Austin”, in *Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien*, available at: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/rv/mt/rv.htm> (accessed August 10, 2019). (In Sanskrit).
- Svetāśvataropaniṣad including original passages, construed text (anvaya) with a literal world by world translation, English rendering of each passage, copious notes, and Introductory Notes by Swāmi Tyāgīśānanda* (1949), Sri Ramakrishna Math, Madras. (Partly in Sanskrit).
- “The Chandogya-Upaniṣad, with comm. ascribed to Samkara”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/1_veda/4_upa/chupsb_u.htm (accessed March 5, 2020). (In Sanskrit).
- The Katha and Prasna Upanishads and Sri Sankara’s Commentary* (1923), Translated by S. Sitarama Sastri, Madras. (Partly in Sanskrit).
- The Mahabharata Critical Edition, Vol. VII, The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India* (1947), for the first time critically edited by S. K. Belvalkar, The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. (In Sanskrit).
- The Sāṅkhya-kārikā or Memorial Verses on the Sāṅkhya Philosophy, by Īśvara Krishna, translated from Sanskrit by Henri Thomas Colebrooke, also The Bhāshya or Commentary of Gaudapāda, translated, and illustrated by an original comment, by Horace Hayman Wilson* (1837), The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, Oxford. (Partly in Sanskrit).

“The Srimad Devi Bhagavatam, translated by Swami Vijnananda” (1921), in *The Sacred Books of Hindus*, Vol. XXVI, Part 3, Third edition, Bhuvanewari Asrama, Allahabad.

Śrīmad-bhāgavata-purāṇa, searchable file of complete Sanskrit text for researchers, available at: www.sanskritweb.net/sansdocs/bhagpur.pdf (accessed March 5, 2020). (In Sanskrit).

Zaehner R. C. (1969), *The Bhagavad Gītā, with a Commentary Based on the Original Sources*, Oxford University Press, Oxford.

БГАГАВАДГІТА. Глави 14–15 /

Переклад із санскриту, вступна стаття та коментарі Д. В. Бурби

У цій публікації представлено український переклад чотирнадцятої та п'ятнадцятої глав найвідомішої священної книги індуїзму – “Бгагавадгіти”, яка сформувалася в сучасному вигляді, імовірно, у I–II ст.

Чотирнадцята глава має назву “Йога розрізнення трьох гун”. Гунами (*guṇa*) називаються три аспекти матеріальної природи, через посередництво яких відбуваються її вияв і функціонування: *самтв* (“чистота, спокій”), *раджа* (“запал, рух”) і *тамас* (“морок, інертність”). Найбільше уваги цим поняттям давньоіндійської філософії приділяє система санх'я, а чотирнадцята глава “Бгагавадгіти” описує вплив трьох гун на психіку та поведінку людини, а також на характер її посмертного існування.

Назва п'ятнадцятої глави – “Йога Найвищого Пуруші”. У побутовому сенсі слово *пуруша* означає “людина”, однак коли йдеться про “внутрішню людину”, тоді пуруша – це духовна сутність, душа, яку ще називають Атманом. Проте є ще й “Найвищий Пуруша, названий Вищим Атманом” – це “вічний Господь”, тобто сам Кришна. Людина, яка знає це, досягла повноти знання і від усього серця поклоняється Кришні.

Починається глава з алегорії “світового дерева”, де подолання світу адептом йоги описане як “зрубування” цього дерева.

Розглянуті в главах поняття та реалії роз'яснені перекладачем у примітках, із залученням цитат з інших книг “Магабгарати”, а також “Веданта-сутр”, “Йога-сутр”, “Законів Ману”, “Санх'я-каріки”, упанішад, пуран та інших класичних текстів індуїзму

Ключові слова: Бгагавадгіта, Індія, індуїзм, йога, Магабгарата, медитація, переклад, релігія, санскрит

Переклад надійшов до редакції 18.04.2020